

The article deals with the problem of educational activities of university lecturer in the terms of humanization of higher education. Humanistic orientation of university lecturer individual and the set of skills necessary for him to implement humanistic oriented activities in training have been defined. The attempt of analysis of the reasons impeding the realization of pedagogically appropriate humanistic principles in the correct selection of content, technologies, forms and methods of training has been made. Attention is focused on the possibility of using the experience of evaluation of university lecturer activities at USA universities, which can be valuable source of ideas for the formation of high school teacher individual, able to carry out training students on humanistic principles.

Humanization of education, humanistic orientation of university lecturer individual, formation of humanistic values, humanistic oriented activities in training, professional knowledge, professional skills.

УДК 377:37.01.17

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ УПРАВЛІНЦІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

***А. М. Москаленко, кандидат педагогічних наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка***

У статті здійснено аналіз теоретичних основ професійної етики. Розглянуто професійну етику, що досліджує специфіку конкретної професії крізь призму моральних принципів суспільства, практику відхилення від норм моралі у визначених сферах суспільних відносин, закономірності і наслідки, що виникають, при цьому дозволяє виробити деонтологічні правила поведінки членів того чи іншого професійного співтовариства, що відповідають етичним вимогам суспільства і держави в певних історичних умовах.

Мораль, етика, професійна етика, специфіка професійної етики, етичні норми.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Постановка проблеми теоретичних основ професійної етики в її загальному вигляді пов'язана із важливими науковими та практичними завданнями, оскільки останнім часом гостро відчувається посилення інтересу широкого кола громадськості до подолання дефіциту професійної етики в управлінців навчальних закладів. Адже від керівників навчальних закладів залежить довіра і ставлення членів суспільства до всієї системи освіти.

Незважаючи на неодноразові звернення науковців до різних аспектів професійної етики фахівців різних галузей науки, освіти, культури, виробництва, залишається все ж, на нашу думку, недостатньо вивченою теоретична основа професійної етики управлінців навчальних закладів.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Аналіз наукового доробку науковців уможливив констатацію факту, що упродовж усього історичного розвитку суспільних відносин питання призначення моралі, як основи етики, в житті окремої людини і суспільства в цілому були значущими завжди. Проте, більш вагоме місце етиці та етичним відносинам відведено в теоретичній спадщині стародавніх мислителів, зокрема Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, Стародавнього Китаю.

Своїм корінням етика як вид людських знань сягає ще до античної Греції. Древньогрецький філософ Сократ вищим проявом моральності вважав добродієність умовою загального добробуту держави, формування якої пов'язував з усвідомленням її сутності, та зауважував, що достатньо оволодіти поняттями про добро та благо, щоб стати етичною особистістю, оскільки незнання і є проявом зла [9, с. 39-53].

По праву одним із засновником учень про етику вважається Аристотель, який вперше вжив термін "ethica", включивши його до класу людських чеснот [1]. Римлянин Цицерон переклав слово "ethica" із грецького на латинь як "moralis". Так виникло поняття, яке на тисячоліття вперед визначило розвиток вчення про мораль і моральність, іменованого нині етикою [5, 40]. "За своїм походженням слово "мораль" пов'язане зі звичками, бо саме таке значення має латинське слово "mos", а ще з наказами, оскільки більшість моральних настанов звучить саме так: "ти повинен це зробити" або "не смій цього робити". ...етика вільної людини не має нічого спільного з покараннями або винагородами з боку будь-якої влади – людської чи Божої... Той, хто лише намагається уникнути покарання і отримати винагороду від інших за правилами, які вони встановлюють, нічим не кращий за нещасного раба. "Мораль" – це сукупність вчинків і норм, які... звикли вважати загальновищаними. "Етика" – це обґрунтування того, чому ми вважаємо їх загальновищаними, і спроба порівняти їх з "мораллю" інших людей" [12, 49-50].

Ще один представник Стародавньої Греції Демокрит мету формування морально-етичних якостей особистості вбачав у досягненні добродієності, в здатності до сорому. Він наголошував на тому, що щастя не в багатстві, а у правдивості [10].

Етика родоначальника давньокитайської філософії Конфуція побудована на перемозі добра над злом. Він зауважував, що люди будуть жити щасливо за умови дотримання принципів гуманності, взаємності, людинолюбства та людяності, знання золотой середини [11].

Не було залишено без уваги етику і відомим давньогрецьким поетом Гесіодом. Він висловив думку про те, що людина відрізняється від тварини тим, що вміє розрізнити добро і зло. У Гесіодовому заклик до дотримуватись у житті міри в усьому простежується намагання його до створення етичних взаємин між людьми [10].

Отже, етика має давню історію. Основні її положення та принципи шліфувались упродовж багатьох століть.

Аналіз останніх джерел чи публікацій. В останні десятиріччя різні аспекти етики загалом і професійної етики зокрема вивчаються в різних наукових дисциплінах, про що свідчать численні дослідження філософів, політологів, соціологів, філологів, педагогів, психологів. Це свідчить про міждисциплінарний характер проблематики професійної етики.

Аналіз наукових досліджень останніх десятиріч, зокрема таких авторів Г. Алоні (Етика бізнесу: соціально-філософський аспект, 2008), А. Болдова (Формування професійної етики майбутніх працівників податкової служби в навчально-виховному процесі, 2009), Т. Бондаренко (Екологічна етика журналу "The ecologist" у контексті глобалізаційних процесів у соціальних комунікаціях, 2008), В. Бушанський (Політична етика у філософії М. О. Бердяєва доєміграційного періоду (1900-1922 рр., 2004), Д. Вербівський (Формування професійної етики персоналу центру обслуговування абонентів мобільного зв'язку, 2010), О. Дубініна (Творчість Вільяма Стайрона. Етика та естетика, 2005), С. Криворучко (Професійна етика журналіста на сучасному етапі розвитку демократії в Україні, 2003), І. Кучеренко (Політична етика у сучасних соціотрансформаційних процесах: український контекст, 2007), В. Ларіонова (Етика абсолюту російської філософії інтуїтивізму (М. О. Лосського і С. Л. Франка), 1997), І. Маслікова (Економічна етика в сучасних процесах раціоналізації господарства, 2005), О. Рихліцька (Екологічна етика: традиції і сучасні тенденції, 2004), Л. Рубан (Професійна етика в процесі творчої самореалізації митця, 1997), Ю. Сергієнко (Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років, 1996), С. Сливка (Професійна етика працівника міліції: теоретико-правовий аналіз, 1994), Г. Хлисту́н (Етика засобів масової інформації в сучасних політичних процесах, 2005), О. Цимбал (Християнська етика в контексті традиційної моральної культури, 2008), Я. Ширченко (Журналістська етика: проблеми і концепції (світовий та вітчизняний досвід, 2008), засвідчив, що проблема професійної етики є актуальною і привертає увагу багатьох науковців. Проте, незважаючи на неодноразові звернення науковців до різних аспектів окресленої проблеми, нині бракує досліджень, у рамках яких проблема професійної етики вивчалася б цілісно у сукупності всіх чинників, які мають на неї вплив.

Формулювання цілей статті. Мета публікації – здійснити аналіз теоретичних основ проблеми професійної етики управлінців навчальних закладів. Задля досягнення мети перед собою ми поставили перед собою такі завдання:

- простежити взаємозв'язок моральних вимог з поділом суспільної праці і виникненням професії;
- виявити особливості професійної етики.

Виконання першого завдання вимагало спочатку розгляду етики як філософського вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві.

Повертаючись до історії питання необхідно зазначити, що з етичної точки зору найцікавішими є релігійно-філософські системи Стародавнього світу, серед яких: даосизм (*Лао-цзи, Джун-цзі*), конфуціанство (Давній Китай, *Кун-Фу-цзі*), джайнізм, буддизм (Давня Індія, *Сіддхартхой Гаутамой*), іудаїзм (Давня Іудея), філософські погляди на мораль Давньої Греції та Давнього Риму. Середньовічна європейська етика безпосередньо пов'язана з християнською релігією. Центральне місце в ній приділялося темі Бога і людини. Усі морально-етичні повчання цієї епохи зводяться, насамперед, до того, щоб вказати шляхи, які ведуть у царство Небесне. В основі будь-яких філософсько-моральних роздумів лежить тлумачення текстів священного писання – Біблії. Культура Нового часу (XVII-XIX ст.) і відповідно новоєвропейська етична думка формувалася за умов розвитку буржуазного засобу виробництва і раціоналістичного типу свідомості. XX ст. – час бурхливих соціальних і культурних подій, час стрімкого розвитку науки і техніки, якісних змін у виробництві, глобальних проблем. Загальна криза культури і прагнення гармонізувати й удосконалити світ та душу індивідів віддзеркалювалися й в етичних шуканнях. Аналіз етичних учень Нового та Новітнього часу свідчить, що вони розвивалися залежно від етапів еволюції суспільства [6].

На основі аналізу матеріалів дослідження історії розвитку та становлення етичної думки зазначимо, що в Україні склалася своя система формування етики в особистості, створена на основі національних традицій та самобутності українського народу. Етичне виховання дітей у сім'ї здійснювалось на родинних виховних традиціях за допомогою влучних приказок, легенд, переказів, досвіду свого родоводу, історії рідного краю тощо. Саме народна творчість лягла в основу перших письмових праць з народної педагогіки, яка вчить, що батьки повинні правильно оцінювати поведінку своїх дітей, схвалюючи позитивні вчинки і дії та засуджуючи негативні.

Першим етапом історії української етичної думки вважається епоха Київської Русі. Не обійшли увагою зазначену проблему вітчизняні мислителі, зокрема Іларіон ("Слово про закон і благодать"), Володимир Мономах ("Повчання Володимира Мономаха дітям"). Органічним продовженням і розвитком форм духовності Київської Русі було Велике князівство Литовське. У час козаччини відбувалося формування етики як самостійної науки, про що свідчить діяльність професорів Києво-Могилянської академії та її учнів (І. Гізель, Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Сковорода). Етико-філософська думка України Нового часу, безперечно, багато зробила у справі дослідження проблеми моралі. Це період активного становлення самосвідомості української нації. У центрі досліджень стояла проблема людина, визнаючи принципове значення питань моралі (П. Юркевич, С. Гогоцький, П. Ліницький, О. Козлов, О. Гіляров, Г. Челпанов, Д. Богдашевський та ін.). Етика XX століття остаточно розвивалася як окрема наука і здебільшого увагу привертала такі проблеми, як: загальна моральна відповідальність людини, антагонізм розвитку внутрішнього світу особистості й суспільства, криза

взаємостосунків між людьми різних культур, вирішення проблем морального самовдосконалення [4].

На сьогодні надзвичайно велика роль етики як науки (виникла необхідність проаналізувати моральний стан суспільства, вказати причини, що викликає такий стан, запропонувати рішення, які б могли оновити моральні орієнтири суспільства та ін.).

Ретроспективний погляд у минуле світової культури виявляє важливу особливість її розвитку. Вона полягає в тому, що проблеми морального буття людини завжди викликали пильний інтерес з боку найвидатніших мислителів. Розвивалась культура і одночасно розвивалась її етична самосвідомість. Жоден великий філософ минулого не оминув увагою питання моральності, аналізуючи не тільки дійсне, а й розмірковуючи про належне. Це свідчить про їх надзвичайну важливість для долі сучасних та майбутніх поколінь.

Вивчення історичного розвитку моралі, що стоїть у центрі етики, показує, що в різні історичні періоди суспільство мало відмінності у складі мислення, в уявленнях про світ, в системах духовних цінностей. Конкретне наповнення систем моральних відносин, мотивів дій, почуттів і свідомості (етичні норми, стандарти, правила, вимоги) залежать від історичного етапу розвитку суспільства, від того, як суспільством цього історичного періоду розуміються категорії добра і зла, яке трактування найвищого блага. Сутність вищого блага можуть складати політична, економічна, соціальна, релігійна та інші концепції.

Історія етики знає багато етичних систем, кожна з яких припускає свій підхід до дослідження ситуацій морального вибору і своє пояснення й обґрунтування феномена моралі. Можна зауважити, що кожна етична система – це певний шлях до розуміння чи пояснення цього феномена. В основі етики лежить уявлення про властиву людині волю вибору, не обумовлену ніякими природними чи соціальними законами. Якби людина діяла (в т. ч. і переймалася думкою) так чи інакше, цілком під впливом зовнішніх стосовно неї факторів, то її вчинки не підлягали б моральній оцінці, а сама вона не несла б ніякої відповідальності ні за них, ні за свої думки. Більш того, вона не могла б робити вчинків, як не може робити їх ніяка природна річ.

Вивчення джерельної бази уможливило констатувати, що етика є однією з найдавніших наук. Вона виникла як перша спроба філософсько-теоретичного осмислення процесів морального життя та їх світоглядного виправдання. У центрі етики стоїть мораль. Проте, етика не просто вивчає свій предмет – мораль, але й покликана обґрунтувати моральні цінності, категорії, принципи, норми, морально необхідне, вирішувати проблеми моральної досконалості. Це цілісна, всебічна наукова теорія моралі, що досліджує свій предмет з конкретно-історичних, філософсько-світоглядних позицій, у тісному взаємозв'язку з соціальними відносинами. Етика розкриває закони виникнення та історичного розвитку моралі, її сучасний стан і функції, аналізує соціальну сутність моральності,

обґрунтовує її історичну прогресивність. Предмет цієї науки завжди відчував вплив практичних запитів часу і логіки внутрішнього розвитку.

Етика розглядає особистість у цілому, в нерозривності всіх її складових. Методичне значення етичного пізнання полягає в тому, що воно має евристичний аспект, який пов'язаний перш за все з досягненням нових знань, так і оціночних, що передбачає розкриття ціннісного змісту моральності.

Етика вивчає свій предмет в його соціальній обумовленості, опосередкованим із матеріальним буттям, з усім суспільним життям, науково обґрунтовує моральні категорії, принципи, норми, дає їх філософський і соціальний аналіз, доводить розумність, прогресивність одних і піддає раціональній критиці інших.

Етика складається з кількох розділів: загальна теорія етики, історія етичних вчень, нормативна етика, аксіологічна етика, теорія морального виховання, професійна етика та ін. Безперечно, межі між цими складовими відносні. Вони є суворо регламентованими лише в абстракції, оскільки кожен розділ взаємопроникає в інший.

У рамках нашого дослідження акцентуємо увагу на професійній етиці. Професійна етика – галузь вчення про етику, що досліджує специфіку конкретної професії крізь призму моральних принципів суспільства, практику відхилення від норм моралі у визначених сферах суспільних відносин, закономірності і наслідки, що виникають, і при цьому дозволяє виробити деонтологічні правила поведінки членів того чи іншого професійного співтовариства, що відповідають етичним вимогам суспільства і держави. Професійна етика, виникнувши як прояв повсякденної моральної свідомості, розвивалася на основі узагальненої практики поведінки представників кожної професійної групи. Професійна етика регулює моральні відносини людей у трудовій сфері.

Поява професійної етики в часі передувало створенню наукових етичних навчань, теорій про неї. Повсякденний досвід, необхідність урегулювання взаємин людей тієї чи іншої професії приводили до усвідомлення й оформлення визначених вимог професійної етики. Ці узагальнення містилися як у писаних, так і в неписаних кодексах поведінки. Таким чином, це свідчить про перехід від повсякденної свідомості до теоретичної свідомості в сфері професійної моралі.

Спроби розробки кодексів поведінки для людей різних професій мали місце в різні історичні часи. Неусвідомлені на початку правила ділових відносин, взаємних обов'язків оформлялися у зводи норм, за якими жили і діяли люди різних професій. Виникнення перших професійно-етичних кодексів відноситься до періоду ремісничого поділу праці в умовах становлення середньовічних цехів у XI-XII ст. Саме тоді вперше констатують наявність у цехових статутах ряду моральних вимог щодо професії, характеру праці. Однак, цікаво, що перші паростки професійної етики з'явилися ще в клятві Гіппократа. Прагнення полегшувати і захищати людське життя відображено ще раніше в подібних звичаях стародавніх єгиптян, асирійців та інших народів, які

вважали необхідним в будь-яких умовах допомагати хворому дією, порадою, співчуттям. Моральні норми жреців, які виконували судові функції, відомі набагато раніше [4].

Спочатку статuti, кодекси відображали прагнення правлячих соціальних прошарків закріпити свої привілеї, а потім ця тенденція стала засобом економічного захисту, формою суспільного самоствердження. У період середньовіччя поглибилися соціально-корпоративні розмежування, регламентування моральних відносин. Ці тенденції особливо підсилювались при капіталізмі. Розподіл праці, соціальні протиріччя, що супроводжували його, вели до анархії виробництва, підвищення конкуренції, соціального песимізму та індивідуалізму, що у свою чергу, сприяло утворенню кланів, корпоративних груп і формуванню притаманній їм моральній атмосфері і що відповідає етичним уявленням [7].

Розвиток, зміну норм професійної моралі супроводжують зміни в економічній, соціально-політичній, духовній сферах. Ці зміни визначають характер виробничих відносин, форми організації суспільної праці, рівень науково-технічного прогресу і т. д.

Отже, професійна етика – галузь етики, предметом якої є визначення та обґрунтування певних нормативних систем, сукупність моральних норм, що характеризує поведінку людини у професійній сфері і визначає ставлення людини до свого професійного обов'язку, є однією зі складових частин мотивації до праці. Професійна етика має вагомe значення у професійній діяльності людини. Особистість, яка підготовлена в моральному відношенні до реальної професійної діяльності, легше адаптується до її нових умов.

Виконання другого завдання потребувало з'ясування особливостей професійної етики.

Щоб робота фахівця була ефективною, йому потрібно мати низку професійно-етичних якостей. Їх обґрунтування відносять до відповідних розділів професійної етики, що отримують статус самостійних наукових дисциплін (етика вчителя, етика, лікаря, етика дипломата, етика юриста і т. д.). Будь-яка професія пов'язана зі своїми, в багатьом лише їй притаманними умовами праці, які накладають певний відбиток на моральні якості особистості.

Особливість професійної етики полягає не у протиставленні її загальним моральним, вимогам, а в реалізації загальних моральних вимог з урахуванням специфіки тієї чи іншої трудової діяльності. Оскільки загальна мораль виконує певну роль щодо професійної, то професійна є лише сферою діяльності, конкретизацією загальної моралі. Однак це не значить, що професійна етика є лише простою деталізацією загальних моральних принципів. Це привело б до заперечення її специфіки. Професійна етика має свій предмет, свої особливості. Основними для кожної професії і груп суміжних спеціальностей можна вважати такі показники: суспільне значення моралі для виконання професійного обов'язку; моральні вимоги, що мають особливе значення для конкретної професії; конкретне виконання моральних вимог та існування особливих

правил, традицій, звичаїв. Останні закріплюються у свідомості тієї чи іншої професії, відтворюються і передаються від покоління до покоління. Це проявляється як у ставленні до колег, до себе, об'єктів своєї трудової діяльності, так і до інших соціально-професійних груп і суспільства в цілому.

Специфічні особливості, відповідно, не звільняють членів професійного колективу, працівників тієї чи іншої спеціальності від дотримання встановлених у суспільстві принципів моральності. Загальне у професійній етиці персоніфікується, змінюється в кожному конкретному виді трудової діяльності, своєрідно відбивається у професійній сфері. Хоча в основі конкретних обов'язків представників тієї чи іншої професії лежать в умовах суспільства одні й ті ж вимоги моралі, існують все ж специфічні вимоги професійної етики. Наприклад, для лікаря головне – чуйне, уважне ставлення до хворого, щира турбота про здоров'я і життя людей; для вчителя – любов до дітей, усвідомлення своєї відповідальності за їх виховання, підготовку до самостійної діяльності. Для юриста першочергову роль відіграє відповідальність і справедливість. Специфіка моралі має місце і в роботі інженера, вченого, дипломата, представників інших суспільно значущих професій.

Незаперечним є факт, що не всі ті чи інші вимоги суворо специфічні. Наприклад, компетентність, справедливість, повага до особистості повинні бути властиві кожній людині. Всі люди лише виграють, якщо будуть чуйні і уважні один до одного, чесні, справедливі, взаємно вимогливі і т. д.

Завдання професійної етики полягає не тільки в розкритті об'єктивних причин виникнення, закономірностей і тенденцій розвитку професійної моралі, не тільки в конкретизації загальноетичних категорій, принципів і норм відповідно і з урахуванням різних видів трудової діяльності, але й у розкритті самого характеру впливу цих принципів і норм на практику професійних відносин. Професійна етика відображає те, як ці відносини прикладаються у свідомості людини і втілюються в її діях і вчинках. Призначення професійної етики полягає в дослідженні різних сторін відображення професійних відносин у моральній свідомості, у відповідних поняттях і нормах; у розмежуванні явищ (професійно-етичні, явища трудової майстерності та інші, які не мають прямого відношення до професійної діяльності); у визначенні завдань, цілей професії та їх значущості в соціальному прогресі.

Існує кілька видів професійної етики, серед яких: педагогічна, лікарська, судова, дипломатична, театральна (акторська), військова, журналістська, етика вченого, політика. Виокремлюється етика службова ділова, етика соціальної роботи, етика бізнесу, етика менеджменту, комп'ютерна етика. Кожна з цих складових частин професійної етики обґрунтовує нормативні положення для працівників відповідної сфери діяльності [2; 3; 5].

Значну роль у становленні і засвоєнні норм професійної етики відіграє громадська думка. Норми професійної моралі не відразу стають

загально визнаними, що буває пов'язано з боротьбою думок. Взаємозв'язок професійної етики і суспільної свідомості існує і в формі традиції. Різні види професійної етики мають свої традиції, що свідчить про наявність наступності основних етичних норм, вироблених представниками тієї чи іншої професії протягом сторіч.

У результаті аналізу літератури виявлено особливості професійної етики. Такими особливостями є: реалізація загальних моральних вимог з урахуванням специфіки тієї чи іншої трудової діяльності; персоніфікація загальних вимог у кожному конкретному виді трудової діяльності; наявність правил, традицій і звичаїв, притаманних конкретній професії, що передаються від покоління до покоління.

Висновок. Вивчення літератури уможливило здійснення аналізу теоретичних основ професійної етики управлінців навчальних закладів, з'ясування того, що професійна етика переносить досліджувані етикою абстрактні моральні категорії на практичний ґрунт, пропонує шляхи втілення їх у реальне життя, сприяє моралізації професійної діяльності, додає їй морального змісту. Етика є практичною філософією, професійна ж етика – прикладною етикою, духовним інструментом фахівця, що забезпечує ефективне, морально виправдане виконання повсякденних професійних обов'язків.

Список літератури

1. Аристотель. Собрание починений в 4-х томах / Аристотель. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.
2. Ботавина Р. Н. Этика деловых отношений : учебн. пособие / Р. Н. Ботавина. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 208 с.
3. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навчально-методичний посібник / Г. П. Васянович. – Львів : “Норма”, 2005. – 344 с.
4. Горський В. Історія української філософії / В. Горський. – К.: Наукова думка, 1996. – 286 с.
5. Гребеньков Г.В. Юридична етика : навч. пос. / Г. В. Гребеньков, Д. П. Фіолевський. – К.: Алерта, 2004. – 209 с.
6. Иванов В. Г. История этики древнего мира / В. Г. Иванов. – СПб.: Лань, 1997. – 256 с.
7. Капто А. С. Профессиональная этика / А. С. Капто. – М.-Ростов н/Д.: Изд-во “СКАГС”, 2006. – 798 с.
8. Лук М. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ - поч. ХХ ст. / М. Лук. – К. : Наукова думка, 1993. – 150 с.
9. Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии / Г. Г. Майоров. – М. : Мысль, 1979. – 368 с.
10. Очерки по истории античной педагогики / Под ред. и со вступит. стат. Г. Е. Жураковского [2-е изд.]. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1963. – 509 с.
11. Пискунов А. И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / А. И. Пискунов : учеб. пособие [для студентов пед. ин-тов]. – М. : Просвещение, 1981. – 287 с.
12. Саватер Ф. Етика для Амадора / Ф. Саватер [пер. з ісп. – К. : Дух і Літера, 2008. – 798 с.